

'שוברי הדממה'
מפגש קונפליקטואלי בין ייצוגי זהות של הורים
ללוחמי השיטת שהתאמנו בקישון

סמדר בן-אשר

מבוא

ביוני 2000 פורסם בעיתונות תחקיר שטען לקשר אפשרי בין צלילות שביצעו חיילי הקומנדו הימי – ה'שייטת' – במסגרת אימונים בשפך נחל הקישון המזוהם ובין מחלת הסרטן שחלו בה רבים מהלוחמים (טל-שיר ויחזקאלי 2000). בתחקיר – ומאוחר יותר בתגובות שנשמעו בציבור בעקבותיו ובעקבות מידע שהצטבר על מספר חולים גבוה מזה שדווח עליו לראשונה – הועלתה טענה כי מחלת הסרטן (ומחלות אחרות) שחלו בהן הלוחמים נגרמה בעקבות מגע עם חומרים פטרוכימיים שהיו בנחל. נוסף על ההיבטים האישיים והאנושיים של כאב הלוחמים שחלו ומשפחות הלוחמים שנפטרו מסרטן, עלו בציבור שאלות נוקבות בנוגע למערכת הצבאית ולשיקולי הדעת שלה, ובייחוד בכל הנוגע לנאמנותה לחיילים ולאחריותה לשמירה על חייהם. הנתונים שהחלו להצטבר הראו כי למרות הסכנה שהייתה במגע עם מימי המזוהמים של נחל הקישון – הנחל נמצא סמוך למפעלים פטרוכימיים, ושנים הזרימו הללו פסולת רעילה למימיו – לא נקט הצבא צעדים כדי להגן על הלוחמים. בעקבות הסערה הציבורית שעוררו הפרסומים באמצעי התקשורת, החליט שר הביטחון דאז שאול מופז להקים ועדת חקירה ציבורית בראשותו של שופט בית המשפט העליון בדימוס מאיר שמגר, שהיה מקובל כדמות ציבורית בעל סמכות מוסרית משפטית גבוהה, במטרה לחקור את הקשר הסיבתי שבין הצלילות בנחל הקישון ובין ריבוי המקרים של מחלת הסרטן בקרב החיילים שהתאמנו בו. בישיבות הפומביות של ועדת שמגר לא נכת קהל רב, ובדרך כלל ישבו באולם קבוצת הלוחמים שנפגעו, בני משפחות הנפטרים, עיתונאים, אנשים אחדים שגילו מעורבות פעילה בחקירת הפרשה וכן שלושה הורים לבנים לוחמי שיטת שצללו בקישון ולא היו בין

הנפגעים. התכנסות ספונטנית של הורים אלה הביאה לידי התארגנותה של קבוצת ההורים שיכוננו בהמשך הדברים 'שוברי הדממה'. קבוצה זו שמה לה למטרה להביא את המדינה, באמצעות משרד הביטחון, להכיר באחריותה לכריאות הבנים באמצעות בדיקות איתור מקיפות וטיפול מוקדם אם וכאשר תתגלה המחלה.

בחברה הישראלית תפקידם המסורתי של ההורים ללוות את החיילים המגויסים ליחידות קרביות ליווי רגשי ופיזי בעת שירותם הצבאי. מסורות כמו 'כביסת השבת' של החיילים, חבילות הממתקים הנשלחות לבסיס וביקורי ההורים בשבתות שבהן החייל אינו יוצא הביתה הפכו מסורת ומעין 'טקסים' חברתיים. ביקורי השבת התמסדו כדפוס רשמי למחצה שבו ההורים, החיילים והצבא מעורבים במערכת מסובכת של תלות חומרית ורגשית (כתריאל 1999). לפעולות אלה, אף שהן משותפות ודומות בקרב משפחות רבות, צביון אישי ללא כל ארגון משותף של המשפחות.

זהותם של הורי הלוחמים ששירתו בשייטת הייתה דומה במובנים רבים לזהותם של הורים אחרים לחיילים, ואולם בניגוד לאלה, לא הורשו הוריהם של חיילי השייטת לבקר את בניהם בבסיס הצבאי (למעט פעם אחת בטקס רשמי לציון סיום קורס הכשרה ארוך). קבוצת הורים זו נבדלה משאר הקבוצות בחובות המוחלטת שקיבלה עליה לשתיקה ולסודיות שהביאו הבנים כמסר מוחלט וחסר פשרות. היחידה נתפסה במובנים רבים כהרחבה של הבית והמשפחה, וכך התאפשר להורים לדבוק ב'אידיעה' בכל הנוגע לפעולותיהם של הבנים בצבא, לאימונים שהם מתאמנים ולסכנות שהם נחשפים להן.

התארגנותה של קבוצת הורים מבוגרים (בני 55-70) לבנים בוגרים (בני 25-40) ששירתו בעבר ביחידת הקומנדו הימי ומאוחר יותר שירתו בצבא רק בשירותו המילואים, יוצאת דופן בקרב הורים לחיילים בכלל ובקרב הורים לבנים ששירתו ביחידות עילית כפרט, בעיקר בשל אי-המעורבות המוחלטת של ההורים בנעשה ביחידה. בעבר ידועות רק התארגנויות אחדות של הורים לבנים ששירתו בצבא (למשל ארגון 'ארבע אמהות' בסוף שנות התשעים, שדרש להוציא את חיילי צה"ל מלבנון), אך מעולם לא התארגנה לפעולה קבוצה של הורים לבנים ששירתו בקומנדו הימי או הורים לחיילים בוגרים שכבר סיימו את שירותם הסדיר.

התארגנות של קבוצת אנשים מבוגרים, שלא הכירו זה את זה קודם לכן, לבנים בריאים, מקצתם בעלי משפחות החיים בנפרד מהוריהם, מעוררת שאלות רבות. נקודת המוצא של המחקר הייתה ההבנה כי לפנינו אירוע שלכאורה נראה ייחודי, אך שחקירתו והבנתו יכולים להאיר תופעה רחבה הרבה יותר של תהליכים פסיכולוגיים-חברתיים המתרחשים כשחברי קבוצה חשים בקיומו של איום אישי, חברתי וערכי-אידאולוגי על חייהם.

הבנת הדינמיקה האישית והחברתית המביאה אנשים שבניהם בוגרים, עצמאים ובעצמם בעלי משפחות, לחזור לתפקיד 'ההורה ההיסטורי' – שבו ההורים רואים את תפקידם לדאוג בראש ובראשונה להגנה הפיזית והבריאותית של הבן, המאפיינת כידוע הורים לילדים קטנים – מעלה את השאלה האומנם ביציאתם הפיזית של הבנים מן הבית אכן מתרחש תהליך של 'שיגור' (סופר, קסן ושוחט 1993), שבו בשלב ההתבגרות הבן עוזב את הבית וכאילו 'משוגר' לעולם כאדם עצמאי מופרד ומובחן מהוריו.

המנגנונים הפסיכולוגיים המודעים והלא-מודעים שההורים מפעילים כשהם חשים שילדיהם הבוגרים נמצאים בסכנה נחקרו באמצעות תאוריות שנוגעות להזדהות השלכתית (Ben-Asher & Goren 2006). נמצא כי כאשר תוכן מנטלי שמעורר חרדה או תחושה של התפרקות מועבר מן הלוחמים אל הוריהם, ההורה קולט תוכן זה כפיקודן זמני ומשמש מְּכָל (container); הוא מחזיק בתוכו את החוויה הפנימית הבלתי-נסבלת, ולעתים אף מתגייס לפעול עד שהיא מופנמת מחדש באופן שמאפשר להתמודד עם רגשות שקודם לכן היו בלתי נסבלים. תהליך זה בא אל סיומו כשנעשית טרנספורמציה, והמשליך יכול לקבל חזרה את מושא ההשלכה – הרגשות הקשים שקודם לכן לא יכול להכילם – מן האובייקט שבידיו הופקד (Ben-Asher & Goren 2006).

המחקר המובא בפרק זה בוחן תהליכי שיח במצבים שבהם מידע חדש מערער את המוכר ומאיים עליו ואת תפקידם של תהליכים אלה. כך במקרה זה הופרו הסדר והארגון החברתי במערכת היחסים שבין ההורים כאזרחים ובין המדינה כאחראית על ביטחון הבנים החיילים. לבדיקת השאלות שעלו בעקבות המקרה נעשה שימוש בתאוריית הייצוגים החברתיים, והשאלה המרכזית הייתה כיצד אפשר השיח בין ההורים ליצור מערך של ייצוגים חברתיים מוסכמים שבעזרתם פעלה הקבוצה כדי להשיג את מטרותיה עד שאורגן מחדש המידע שאיים על חוויית ההשתייכות וההזדהות שלה עם המדינה ועם מוסדותיה (במקרה זה משרד הביטחון). המחקר עקב אחר האופן שבו התקשורת שהתקיימה בין חברי הקבוצה אפשרה לארגן מחדש את מערך הייצוגים החברתיים כהורים וכאזרחים במדינה ציונית דמוקרטית.

בחירת האירוע מנקודת מבטה של תאוריית הייצוגים החברתיים

המושג 'ייצוגים חברתיים' שטבע מוסקוביצי (Moscovici 1961, 1976, 1993) ובעקבותיו השתמשה בו קבוצה גדולה של חוקרים (למשל: Doise 1990, 1993; Farr 1990; Wagner 1995) מניח שליחיד ולחברה מערכת ייצוגים משותפת,

היוצרת את המסד שעליו מבוססת תפיסת האדם את עצמו כחלק מהקבוצה. הייצוגים נבנים בתהליך תקשורת דינמי בתוך קבוצה, ותפקידם לאפשר לאדם לפעול בתוך עולם מוכר ו'מובן מאליו'. ייצוגים משותפים הם אפוא הבסיס לתקשורת החברתית וליכולתה של החברה לתפקד כגוף חברתי בעל קודים ערכיים דומים ובעל תחושה של זהות ולכידות חברתית. הייצוגים החברתיים משרתים שתי מטרות: הפיכת הלא-מוכר למוכר ושמירה על הזהות הקבוצתית.

את התארגנותה של קבוצת ההורים שתוארה למעלה אפשר לבחון לאור החלוקה לשלושת סוגי הייצוגים שהגדיר מוסקוביצי (Moscovici 1988):

ייצוגים הגמוניים: ייצוגים הגמוניים (hegemonic) הם ייצוגים שמשותפים לכלל החברים בקבוצת זהות רחבה. ייצוגים אלה אחידים, מקובלים על כלל חברי הקבוצה ובמידה מסוימת אף נכפים עליהם בעצם היותם שייכים לקבוצה זאת (למשל אזרחים במדינה). הייצוג הגמוני מאפשר מעט מאוד חופש ברמת הפרט. צבא הגנה לישראל למשל נתפס בציבור לא רק כשירות אזרחי, אלא גם כנרטיב לאומי ציוני. היחידות המובחרת שאנשיה צללו בנחל הקישון זוהו עם תמצית הנרטיב הציוני לאומי, כ'קודש הקודשים' שבו הפרט משרת את האידאולוגיה הציונית הקולקטיבית ו'בתמורה' רוחנית מקבל את ההכרה וההערכה של החברה. ה'חווה' הברור בין המדינה ללוחמים קובע כי הלוחמים פועלים בעת שירותם הצבאי בהתאם לפקודות ככל שיידרש מהם (רוח צה"ל, בתוך הגדת יום העצמאות 2002), ובכלל זה מתוך סיכון של גופם או חייהם. המדינה מצדה, באמצעות משרד הביטחון, ערבה להם ולטיפול מלא בהם ובמשפחותיהם, אם וכאשר ייפגעו מתוקף פעילות זאת. האמונה בצבא הייתה לב לבה של הברית בין הלוחמים למדינה וכפועל יוצא מכך גם בין ההורים למפקדים, המחויבים מתוקף אותה ברית לשמור ככל האפשר על שלום הבנים. היחידה הצבאית נתפסה אפוא כבית וכמשפחה, וכך התאפשר להורים לדבוק ב'אידיעה' בכל הנוגע לפעולותיהם של הבנים בצבא, לאימונים שהם מקיימים ולסכנות שהם נחשפים אליהן. אי-הידיעה התקיימה בתוך ברית של אמן מוחלט של ההורים באחריות הצבא לשלום 'הילדים', לבריאותם ולביטחונם.

ייצוגים משוחררים: ייצוגים משוחררים (emancipated) הם תוצרים של ידע ורעיונות חדשים שתת-קבוצות שונות חולקות ביניהן. ייצוגים אלה מאפשרים שונות בין הפרטים בקבוצת הזהות הרחבה, ולעתים אחדים מחברי הקבוצה נחשפים למידע חדש יותר מחברים אחרים בה. מן העדויות שעלו בוועדת החקירה הממלכתית עולה כי הצבא המשיך לנהל חלק מאימוניו בקישון מתוך התעלמות ממשמעות המידע שהיה ברשותו בדבר הסכנה הבריאותית שבצלילות (שמגר, וילצ'יק ורנרט 2001). המידע על עבודת הוועדה זכה להתייחסות קבועה בעיתונות

היומית ולדיווחים במהדורות החדשות ברדיו ובטלוויזיה. אמצעי התקשורת ליוו את דיוני הוועדה והדגישו מידע חדש על שכיחות גבוהה של המחלה בקרב הלוחמים (ובכלל זה הובאו גם סיפורים אנושיים כואבים). הדיווח העיתונאי דיווח על ההדחקה ('אנחנו לא זוכרים' 'שכחנו') של מפקדי הצבא בעבר ובהווה, על הדחייה שדחו את הטענות בדבר אחריותו של הצבא לבחירת הנחל המזוהם כמקום אימונים, ואת האיום הגלוי והסמוי שהופעל על לוחמים ביחידה שלא להעיד ולא לשתף פעולה עם עבודת הוועדה. משפחות הלוחמים היו באופן טבעי ערניות ביותר למידע זה ועקבו אחריו בחרדה הולכת וגוברת.

ייצוגים פולמוסיים: ייצוגים פולמוסיים (polemical) נוצרים במהלך מחלוקת או מאבקים בין תת-קבוצות, ואולם החברה ככלל אינה בהכרח שותפה להם. ייצוגים אלה מבטאים יחסים של יריבות ואי-התאמה בין ייצוגים של חברים בתת-קבוצה אחת לעומת הייצוגים של תת-קבוצה אחרת. שינויים חברתיים מתרחשים כאשר ייצוגים משוחררים מעלים ייצוגים פולמוסיים שאינם מאפשרים לאחדים מחברי הקבוצה להמשיך ולקיים את המובן מאליו של הייצוגים ההגמוניים ומחייבים חדשנות ושינוי. הורים בישראל רואים ב'אחריות ההורית' המועברת עם גיוס הבנים והבנות אל מפקדי הצבא ייצוג הגמוני, ו'פרשת הקישון' ערערה ייצוג זה. בעקבות הערעור התעמתו הייצוגים הפולמוסיים של ההורים, שלקחו על עצמם מחדש את התפקיד הראשוני של שמירה על 'הילדים', עם הייצוגים ההגמוניים.

מפגש קונפליקטואלי בין כמה ייצוגים של זהויות חברתיות

מנקודת הראות של גישת הייצוגים החברתיים הזהות החברתית היא פונקציה של הייצוגים עצמם, וזהויותיו של האדם נבנות מחוצה לו, בבחינת תשובה לשאלה 'מי אני בעיני האחרים' (Duveen 2001). הזהות החברתית היא תוצר של זיהוי ופירוש מידע על קבוצות ההשתייכות שהאדם תופס את עצמו שייך אליהן, והשתייכות לקבוצה מקבלת ביטוי באמצעות קבלה של הייצוגים ההגמוניים של הקבוצה ושמירה עליהם. זהותם של הורי החיילים הייתה זהות ישראלית אזרחית לאומית, ואליה נוספים מרכיבים דמוקרטיים ובכלל זה ערכים אוניברסליים. נוסף על זהות זאת הייתה קיימת כמובן זהותם כהורים, שמלווה את חיי האדם מהולדת ילדו הראשון ועד אחרית ימיו. זהויות נוספות כגון זהויות מקצועיות, פוליטיות וחברתיות-קהילתיות יוצרות יחד את המבנה המורכב של הזהויות. כשאדם חש שבין זהויותיו הקבוצתיות קיימת חפיפה גבוהה, מבנה הזהות שלו פשוט יחסית, והחברות במגוון הקבוצות מתאחדת לכדי זהות אחת פנים-קבוצתית. ואולם כשהאדם חש אי-הלימה בין קבוצות ההשתייכות, זהותו נעשית מוכללת ומורכבת יותר. בחיי היום-יום אין בני האדם נדרשים לעמת בין זהויותיהם השונות, משום

שכל זהות באה לידי ביטוי במקום ובזמן שמתאים לה. כך הן קיימות זו לצד זו ללא תחושה של אי-התאמה ומתוך שמירה על ייצוגים הגמוניים שמקובלים על חברי הקבוצה. ואולם כשהאדם חש שבאחת מקבוצות ההשתייכות שלו משהו מאיים על זהותו – איום שמקורו לעתים במידע שנושאים עמם ייצוגים משוחררים – מביא האיום, באופן זמני, לעלייתם של ייצוגים פולמוסיים שמבטאים דומיננטיות וכולטות של אחת מקבוצות הזהות שלו על פני קבוצות זהות אחרות. רק לאחר שעוצמת האיום פוחתת, מפסיק האדם להעדיף את הקבוצה המאוימת ונעשה סובלני כלפי שאר הזהויות והמפגש שלהן עם קבוצות החוץ (Roccas & Brewer, 2002). במצב זה תת-הקבוצה מסוגלת לחזור אל הייצוגים ההגמוניים ולקבלם חזרה.

הורי הלוחמים בשייטת החזיקו ברוזמנית כמה ייצוגים של זהויות חברתיות: זהות ישראלית (ציונית, לאומית), זהותם כהורים, זהותם כחברים בקהילות מקומיות (למשל חברי קיבוצים) וזהויות אחרות (למשל זהויות מקצועיות). במקרה שלפנינו הופיעו פתאום ייצוגים משוחררים, ואלה העלו ייצוגי זהות קונפליקטואליים בין הייצוגים ההגמוניים של המדינה, שהתעלמה מהבעיה והכחישה אותה, ובין ייצוגי הזהות כתת-קבוצה של הורים ללוחמים הדואגים לבריאות הבנים ודורשים לפעול להגנתם. במקרה כזה עלול להיווצר עימות וקונפליקט בין הזהויות, ולעתים עשויה אף הקבוצה להתפלג, שכן אחדים מחבריה יבחרו בזהות אחת ואחרים בזהות האחרת. כך למשל יכלו הורי הלוחמים בשייטת למצוא את עצמם במצב שבו הייצוגים ההגמוניים של הזהות הלאומית יחייבו אותם להמשיך ולתת אמוץ בצה"ל ובדרכי הפעולה שהוא נוקט, ואולם זהותם ההורית תדרוש לקיים מערך של בדיקות רפואיות שאותה נמנע הצבא מלקחת על עצמו.¹

שיטה ומהלך המחקר

המחקר התנהל מראשית אוגוסט 2000, תחילת דיוניה של ועדת החקירה, ועד יולי 2001, אז התפרסם הדוח הציבורי הראשון שלה. מערך המחקר חייב תכנון מראש, אך בה בעת גם גמישות ויכולת לשנותו בהתאם להתפתחויות. המחקר התבסס על

1 התארגנות ההורים נחקרה לפני מרץ 2003, אז סיימה הוועדה את דעתה ושר הביטחון דאג שאל מופז אימץ את עמדת המיעוט של השופט שמגר שטען שיש להכיר בקשר סיבתי בין הצלילות בקישורן ובין התחלואה הגבוהה של הלוחמים. שני החברים האחרים בוועדה טענו כי קשר סיבתי כזה לא הוכח.

פרדיגמה נטורליסטית (Maykut & Morehouse 1994). בחירה של כלי המחקר, כמותם ואופן הפעלתם, וכן בחירת הנחקרים ואופן הקשר עמם נקבעו תוך כדי שהייה במקום האירוע ולעתים במהלך המחקר. זהו מחקר אתנוגרפי, והחוקרת ליוותה את האירועים מקרוב והשתתפה בדיוני ועדת החקירה, במפגשי ההורים, במפגשים של צוות מצומצם של ועד ההורים ובפגישתם של ההורים עם חברי הכנסת. בשלב הראשון נוצר קשר מזדמן עם שני הורים לבנים בריאים שנכחו באולם הדיונים של ועדת החקירה. שני הורים אלו, שלימים הנהיגו את קבוצת ההורים, אפשרו לחוקרת ללוות את התארגנותה של הקבוצה מראשיתה ועד סופה ולהיות נוכחת בכל הדיונים.² כל הפגישות תועדו במלואן באמצעות הקלטות ומאוחר יותר תוכתבו לפרוטוקולים מלאים. לרשות המחקר עמדו כל הפרוטוקולים של ועדות החקירה (לאחר השמטות קלות של הצנזורה הצבאית). במהלך תשע-עשרה הישיבות נשמעו עדויות רבות מאוד. אחדות אמנם אינן נוגעות ישירות לקבוצת ההורים, אך הן השפיעו במידה רבה על התפתחות השיח הציבורי בנושא בכלל, ועל השיח של קבוצת ההורים בפרט.

במהלך המחקר נאספו עדויות גם מההורים 'שומרי השתיקה' שבחרו שלא לפעול במסגרת הקבוצה ולשמור על מסורת השתיקה שהייתה נהוגה בעבר. עדויות אלה וההבנות המתקבלות מהן (בנפרד ובהשוואה לשיח ההורים 'שוברי השתיקה') לא הובאו במאמר זה.³ החומר שנאסף נבחן בשיטות איכותניות מתוך הזרם הקונסטרוקטביסטי, המתעניין בתהליכים חברתיים באמצעות השיח המתנהל בין חברי הקבוצה. גישה זו נותנת מקום מרכזי לשאלת הידע הנמצא ברשותם של חברי הקבוצה ולזיקתו למציאות החברתית הסובבת אותם (צבר בן-יהושע 2001). החומר שנאסף נותח מתוך תאוריית הייצוגים החברתיים.

פעולתם של הייצוגים החברתיים לנוכח איום ממשמש ובא

רק ארבעה חודשים לאחר חשיפת הקשר האפשרי בין הסכנה לבריאות הלוחמים ובין הצלילות בקישורן התארגנה קבוצת הורים של לוחמי השייטת לפעולה. נושאי השיחה הראשונים והמרכזיים בשיח ההורים עסקו בחרדה לבנים. החרדה לבנים איננה חדשה או בלתי מוכרת להורי הלוחמים ביחידות העילית, והיא מלווה אותם מהיום הראשון לגיוס הבנים לצבא. החרדה נקשרת בדרך כלל לפעילות צבאית אל

2 למעט פגישה של נציגי הקבוצה עם השופט שעמד בראש הישיבה.

3 עדויות אלה ראו Ben-Asher & Goren 2006.

מול האויב או לשמירה על הגנת המדינה, אבל המידע שהתפרסם העלה את האפשרות שבריאותם של הבנים נפגעה בעת האימונים תוך כדי התעלמות של גורמים בצבא ממידע שהיה, והתריע על הסכנה בצלילות במימי הקישון המזוהם. ייצוגים אלה היו ייצוגים משוחררים ובעזרתם נבחן ידע חדש, על כל המשתמע ממנו. לאחר ששיתפו ההורים אלה את אלה בחרדה ובתחושת האיום, עלתה שאלת האמון במערכת הצבאית. בשיטת היו הייצוגים ההגמוניים של אמון במערכת הצבאית, במפקדים ובהתייחסות האישית ה'משפחתית' אל החיילים חזקים במיוחד. שאלת האמון הביאה עמה את ראשיתם של ייצוגי הפולמוס שבהם התעמתו ההורים עם המערכת הצבאית, עם משרד הביטחון ועם מדינת ישראל, על שלא הכירו מיד באחריותם לבריאות הבנים. אל אספות ההורים הובאו שברי הברית הקודמת: ההורים לא האמינו כי מפקדי הצבא שהעידו בוועדה דיברו אמת. הם לא האמינו כי לנוכח העובדות הקשות ההולכות ומתבררות, ייקח עליו צה"ל אחריות לשלומם ולבריאותם של החולים ולאיתור מוקדם של מחלות בקרב הלוחמים הבריאים:

מה שאני למדתי [בוועדת החקירה] שקבוצה שלמה של מפקדים לא זכרו... לא ידעו... עד שהופיעה קבוצת לוחמים וזכרה הכול בדיוק [...]. הם ידעו כמה צללו בקישון, איזה תרגילים היו בקישון, איזה תרגילים היו חסויים שכל צה"ל השתתף בהם. וקציני הרפואה של חיל הים ושל השייטת כאילו אילמים.

אפשר לראות כיצד הייצוגים המשוחררים של המידע החדש מתחילים לעורר את ייצוגי הפולמוס שעיקרם השבר בתחושת השותפות:

אנחנו לא מרגישים אותם [חיל הים, רופאי החיל] מאחורינו.

ההורים רצו לשמור על האיזון שהתקיים באמצעות הייצוגים ההגמוניים וביקשו לחדש את הברית עם הצבא בתנאים שנכרתה בעבר, אבל לא הצליחו לעשות זאת:

[...] אנחנו מבקשים מחיל הים שיעמוד מאחורינו [...] שיהיה לויאלי אתנו, אני [...] אתם [...] לאורך כל השנים, אני מכיר את העסק הזה – בית, בית.

אל נוכח הייצוגים המשוחררים עלו ייצוגי הפולמוס שבהם התעמתו ההורים לראשונה עם המערכת הצבאית:

אבל לא שמענו אף אחד שאומר: 'נכון, אנחנו לוקחים היום אחריות, אנחנו מאחוריהם' [...] אבל לא! הדרישה שלנו שיקיימו את הבדיקות האלה גם אם הן עולות כסף [...] הטענה הגדולה שלנו היא שאנחנו לא מרגישים [את הצבא] מאחורינו [...] היום כולם מנסים להתחמק.

'שוברי הדממה'

במצב החדש חזרו ההורים לחוות את הצורך להגן בעצמם על 'הילדים'. הצלילה בקישון נתפסה כסיכון מוחשי, ולכן תבעו ההורים לנהוג בחיילים כנפגעי קרב ומלחמה:

כשמישהו צולל בקישון, הוא צולל בקישון [...] נכון, לא כולם חולים, גם בקרב לא כולם נהרגים, אבל המלחמה הורגת [...] ואנחנו מדברים היום על ילדים [...] זה לא מדובר רק על סרטן. זה מדובר על שורה של מחלות [...] מה הבעיה לבדוק?

בשיח ההורים חזרו ועלו מוטיבים טיפוליים שמאפיינים את התפקידים ההוריים המוקדמים כמו הרחצה ואחריותו של ההורה לניקיון ולהיגיינה האישית של הילד. על רקע העובדה כי כל הבנים היו אז בשנות השלושים לחייהם, חשוב לשים לב כי דווקא תכנים אלה עלו בשיחה. ההורים חלקו זה עם זה אנקדוטות שעוסקות בטיפול הפיזי בילדים מתוך ההקשר של השירות הצבאי בכלל והצלילות בקישון בפרט:

אתה יודע מה [הבן] היה עושה כשהיה בא הביתה? את כל המשחות שהיה שם [...] [הייתי שואל אותו:] 'מה זה?'
[והוא היה עונה:] 'בנושא של הסבון-סוסים אני מעדיף בלי', [אבל] מה זה השחור הזה?', 'כבר ארבעה ימים מנסה להוריד את זה, אני לא מצליח'.

העלאת הזיכרונות מתקופת השירות הצבאי של הלוחמים לא התמקדה במעשי גבורה, אלא בתפקידים הטיפוליים של ההורים:

גם אנחנו לא היינו מודעים [...] כשהיא הייתה באה בערב והיינו צריכים לעזור לה [לוחמת מדריכת צלילה] לחפוף את הראש עם סינטבון או עם סבון סוסים כמו שהלוחמים השתמשו בזה, אז חשבנו: זה שמן, זה נפט, זה מזוט, למרות שהיום יודעים שגם זה מסרטן.

פעולות טיפוליות אלה הוארו באורם החדש של הייצוגים המשוחררים, בעקבות המידע שנחשף בפני ההורים על הזיהום בקישון ועל הסכנה של הצלילה במימיו:

אבל לא ידענו על המתכות הכבדות, ולא ידענו על המפעלים ששופכים ולא ידענו על האוניות ששופכות באמצע ה... אבל היום אנחנו יודעים את זה.

המצוקה שביטאו ההורים מתייחסת לתחושה כי אף שלאמתו של דבר קיימו את התפקידים הבסיסיים ביותר של טיפול בילדים, הם עצמם 'נכשלו' בהגנה עליהם. אף שהיחוס לסיבת הכישלון חיצוני ומוסבר במידע שהסתירו גופים במדינה,

ההורים חשים אשמה על שלא יכלו להגן כראוי על 'הילדים'. הורי הלוחמים בשייטת אימצו את הייצוג ההגמוני האוניברסלי של מחויבותם להגנה על בניהם מתוך התעלמות (זמנית) מגילם ומהעובדה כי הבנים הם בוגרים (בעצמם הורים לילדים קטנים). הייצוג ההגמוני של המדינה התערער ואילו הייצוג ההגמוני האוניברסלי נשמר.

הזהירות המשותפות והמובחנות של קבוצת ההורים לעומת הקבוצות האחרות

כבר במחקרים קודמים תוארו הצבא והמשפחה כשני מוסדות חברתיים שנפגשים בנקודת זמן מסוימת שבה כאילו מועבר 'הלפיד' (האחריות לבנים) מן ההורים לצבא באמצעות הייצוגים ההגמוניים המשותפים. קוסר (1974) (Cosser) וגם שלום-גלעד וישראלאשוילי (1999) מתארים את האופן שהצבא לוחץ על משפחות הלוחמים לאמץ את התביעה לנאמנות מוחלטת של הבנים ליחידה הצבאית על ידי הדגשת השליחות הלאומית ומתוך התייחסות לערכים הלגיטימיים של החברה בישראל. ואולם ההורים שהתכנסו יחד ב'אספות ההורים' לא יכלו עוד להמשיך בהזדהות המסורתית עם הייצוגים ההגמוניים של אמונה במוסדות הקיימים. הם הגדירו את עצמם ואת קבוצת הזהות שלהם באמצעות גיבוש מחדש של התייחסות משותפת כלפי הקבוצות האחרות.

התייחסותם כלפי ועדת החקירה: ההורים האמינו וסמכו על ועדת שמגר. בשיחות תואר השופט העומד בראשה כאדם אמין, ואולם עם זה היו ההורים מודאגים ממשך הזמן הנדרש לבדיקה יסודית:

הוועדה יש לה דינמיקה משלה. עבודה מאוד מסורבלת, דורשת ידע בתחומים רבים, היא אוספת את הנתונים ומעבדת אותם ומי יודע מתי יגיע שלב המסקנות [...] כידוע מחלות מהסוג הזה לא ממתינות לוועדת חקירה.

התייחסות ליחידה: היחס לשייטת היה דו-ערכי, ועניין זה נמצא במחלוקת בין ההורים לבין עצמם:

היום אין לי כבר את הלוואיות הזאת שאני לא אעז להגיד מילה נגד השייטת, אני בהחלט אגיד. אני בהחלט אגיד. אני לא מרגישה שזה הבית שלי.

הבן שלי כן רואה בה [ביחידה] בית, ומרבית הלוחמים כן רואים בה בית, ולכן אנחנו דורשים מהבית הזה שיתמוך בנו.

'שוברי הדממה'

התייחסות לצבא : היחס לצבא התאפיין במשבר אמון עמוק. ההורים לא האמינו כי מפקדי הצבא שהעידו בוועדה דוברים אמת וכי צה"ל אמנם יתגייס לפעולה :

הדרישה שלנו שיקיימו את הבדיקות האלה גם אם הן עולות כסף [...] אז יש... כמו שהוציאו עליהם כל כך הרבה כסף באימונים.

התייחסות למשרד הביטחון : באגף השיקום במשרד הביטחון ראו ההורים את הגוף העוין ביותר :

העניין של השיקום במשרד הביטחון זו הטרגדיה הכי גדולה שיכולה להיות. הם – בשביל לא לתת. בשביל זה הם יושבים שמה [...] . כולם [במשרד הביטחון] מרמים אותם [את הלוחמים שנפגעו], כולם משקרים אותם. שהבנים שלנו ייפלו לידיים של כאלה?

וכך אמר אחד ההורים אל מפקד חיל הים :

[...] אנחנו מבקשים מחיל הים שיעמוד מאחורינו. שלא ידאג לאגף השיקום, שיהיה לויאלי אתנו, אל תהיה לויאלי לאגף השיקום.

אפשר לראות כי לשאלת הנאמנות מקום מרכזי בהתייחסותם של ההורים לקבוצות האחרות, אך היא עולה גם כשאלה בנוגע למערכת היחסים בין קבוצות אחרות ובין עצמן כמו זו שבין חיל הים למשרד הביטחון.

התייחסות לבנים הלוחמים : רוב הבנים סירבו לשתף פעולה עם ההורים, ועמדתם התקבלה בכאב אך גם בהבנה :

הוא [הבן] לא מוכן לדבר. השייטת היא ביתו. זאת הנאמנות שלו. ככה הוא חונך. אני חושבת שהוא חונך יפה מאוד שמה. הצרה היא שחלק מהמפקדים שכחו את החינוך. הם עצמם, הלוחמים, נסי להוציא מהם מילה ותראי אם תצליחי.

התייחסות לכלל ההורים : היחס אל משפחות הלוחמים שלא יזמו קשר או פעילות ('שומרי הדממה') עלה רק מעט בשיחות ההורים הפומביות. בשיחות בקבוצות קטנות יותר הובע הרצון להרחיב את קבוצת ההורים הפעילה ולצרף אליה עוד משפחות, אך בפועל לא התקיימה כל פעולה יזומה בעניין זה. נראה שקבוצת ההורים הפעילה הרגישה שהיא מייצגת את כלל ההורים, גם אם לא נוצר כל קשר עמם.

חווית הזדהות הקבוצתית המשותפת: נושאים ותכנים בשיח החברתי של ההורים 'שוברי הדממה'

ייעוץ נכונים בתהליך תקשורת דינמי באמצעות נושאי השיחה, הלשון והעוצמה שבה הם מועברים מהקבוצה המבקשת להשפיע אל הקבוצות האחרות. במקרה שלנו צמח השיח המשותף של ההורים מתפיסתם המשותפת את עצמם כקבוצת זהות שלה ייעוץ חברתיים משותפים. אין מדובר כאן בייצוגים ההגמוניים שלהם כאזרחי המדינה, אלא בייצוגיהם כתת-קבוצה ייחודית לבנים ששירתו בקומנדו הימי, צללו בנחל הקישון המזוהם ונחשפו לסכנה בריאותית. מתוך דברי ההורים עלו הייצוגים החברתיים המתייחסים לכל אחת מן הקבוצות האחרות שעמה ועליה שוחחו.

הקמת ועדת החקירה הממלכתית אמנם נתנה מענה לרצון לפעול לבחינת הקשר בין הצלילות ובין סכנת הסרטן, אך בעצם הקמתה היה גם אישור לתחושת החרדה של ההורים ולצורך שלהם לפעול במקביל לפעולתה של ועדת החקירה. התכנסות ההורים הוצגה אפוא כאפשרות לראייה קומפיטנטית של הכוח שיש להם: אנחנו ההורים בעלי הניסיון. עם זה חשו ההורים גם את חולשתם היחסית. ההורים לא רצו לוותר על השותפות עם מפקדי הצבא, שותפות שבעבר היו גאים בה ושאומו ממנה כוח:

אנחנו בסך הכול הורים, אנשים שעובדים ועסוקים ואין לנו כוח [...] לא מבחינה פיזית [...] הכוח שלנו הוא כלום [...] מה אנחנו יכולים לעשות? ניגש, נדבר [...] איך אתם בתור חיל הים, כל מי שאנחנו סומכים עליו, מתכוונים לעזור? כי אנחנו צריכים עזרה!

מהו המניע שהביא את ההורים להחליט לפעול? עולם הייצוגים הקודם שלהם – שבו חברו יחד הזהות ההורית שלהם והזהות ההורית של מפקדי הצבא ובעיקר מפקדי היחידה – עורער בשל הייצוגים המשוחררים שלא אפשרו להם להמשיך ולדבוק בייצוגים ההגמוניים הקודמים. לא היה זה שבר מוחלט, אבל ניכרו בו סדקים רבים:

[...] עד שהופיעה קבוצת לוחמים, אני מתכוון לוחמים גם שייטת וגם ילתיים [יחידה ללוחמה תת-ימית], וזכרה הכול. בדיוק הם ידעו הכול. הם ידעו כמה צללו בקישון, איזה תרגילים היו בקישון, איזה תרגילים חסויים שכל צה"ל השתתף בהם. וקציני הרפואה של חיל הים ושל השייטת כאילו אילמים. הוא [המפקד] לא ידע, לא דיווח.

'שוברי הדממה'

חשוב לציין שהמצב לא היה דיכטומי, ומקצת ההורים חשו שהם עדיין פוסחים על שתי הסעיפים:

קודם כול אני רוצה לציין שבכלל לא רציתי לבוא [לפגישת ההורים], וידעתי שאני צריכה לבוא...

ההורים 'שוברי הדממה' היו קבוצה חברתית משימתית של בעלי אינטרס משותף, שלא חייבה בהכרח זיקה רגשית אישית חזקה בין חבריה. חברי הקבוצה הכירו זה את זה לכל היותר היכרות שטחית, אך עולם הייצוגים החברתיים שלהם היה דומה מאוד והם חשו זיקה הדדית גם ללא כל היכרות קודמת. כך הציגה הקבוצה מטרה משותפת ודרכי פעולה: ש'הילדים' יפנו לרופאים שלהם, והקבוצה תפעל כלפי הוועדה, משרד הביטחון וגופים ציבוריים אחרים. האופי החדש של הקבוצה, מטרתה, דרכי הפעולה והקשרים בתוכה – כל אלה נוצרו תוך כדי השיח שנוצר בין ההורים. בתחילה נראה היעד הראשוני כללי מאוד ומעורפל. נראה היה כי ההורים בעיקר חרדים, וחרדה משותפת זו היא שיוצרת את הרצון להגן על הבנים. המטרות האופרטיביות של הקבוצה התגבשו והתבהרו רק בתהליכי השיח וההתארגנות. זו כללה סדרת הסכמות על יעדים אופרטיביים משותפים, יצירת מוסדות בקבוצה, חלוקת תפקידים, תכנון השתתפות פעילה בישיבות ועדת החקירה ואיסוף משותף של מידע. השיבות האופרטיביות של השיח הייתה בעובדה כי הקבוצה גיבשה לעצמה עמדות משותפות של 'קול אחד' שאתו פנתה כלפי חוץ: לוועדת החקירה, לחברי כנסת, לתקשורת ואפילו לבנים עצמם, שבתחילה התנגדו לפעולת ההורים. השיח המשותף אפשר אפוא לקבוצה ליצור את מערך הייצוגים החברתיים המוסכמים על חבריה בכל הקשור לאמונות המשותפות, לעמדות, לרעיונות ולתרחישי הפעולה שבעזרתם ביקשו לפעול כדי להשיג את מטרותם. האופן שפעלו ההורים כדי להשפיע על קבוצת הרוב להכריע באופן המתאים להם הותנה בקיומו של שדה ייצוגים משותף לחברי כל הקבוצה.

אין לדעת כיצד השפיעה פעולתה של קבוצת ההורים על קבלת ההחלטות במשרד הביטחון. ברוח הביניים, שפורסם בינואר 2001, דרשה ועדת החקירה כי צה"ל ידאג לבדיקות איתור מוקדמות לכל הלוחמים שצללו בקישון. כמו כן תבעה ועדת החקירה כי משרד הביטחון יקבל על עצמו אחריות לטיפול בחולים גם ללא ההכרעה המשפטית על הקשר שבין הצלילות לסרטן.

פעילותה של קבוצת ההורים הסתיימה במרץ 2003, לאחר שהשופט מאיר שמגר, שעמד בראש הוועדה, המליץ לשר הביטחון דאז שאול מופז להכיר באחריות המדינה לטיפול בלוחמים ובבני משפחותיהם. שר הביטחון אימץ החלטה זאת, ורק לאחריה יכלו ההורים לחזור ולאמץ את הייצוגים ההגמוניים הדמוקרטיים של ברית

הנתינה ההדדית בין האזרח ובין המדינה. בשלב זה הפסיקה קבוצת ההורים את פעילותה. בשלב זה יכלו הייצוגים החברתיים של קבוצות הזרות של ההורים להתאזן מחדש. ההכרה באיום המתמשך על בריאות הלוחמים שהתאמנו בקישון נקשר לידע קודם על חוק וסדר ציבורי במדינה, המחייב תיקון של כשלים. נראה כי האחריות הכוללת שלקח שר הביטחון בעקבות דוח ועדת החקירה הממלכתית תיקנה במידת-מה את חוסר האחריות של מפקדי הצבא כלפי הלוחמים, כמו שחוו אותה קודם ההורים, ועיגנה את המידע החדש בתוך העולם הקודם המוכר.

דיון

התארגנות הורים במטרה להגן על 'ילדים' בוגרים היא תופעה יוצאת דופן. להורים שנפגשו ב'אספות ההורים' המשותפות לא היו בהכרח אותן דעות או אותן מחשבות כיצד יש לפעול. מאקגארט' ופוטנר (McKinlay, Potter & Wetherell 1993) טוענים כי באמצעות השיח בין חברי הקבוצה, גם אם הוא שיח פולמוסי, נוצר קונצנזוס שבסופו של דבר מאפשר לחברי הקבוצה לפעול להשגת המטרות המשותפות.

בספרות מוכר וידוע קיומן של רשתות חברתיות שפועלות כקבוצות תמיכה במטרה לסייע לאנשים שסובלים מבעיה דומה. קבוצות תמיכה עשויות להקל על משפחות ועל פרטים שהאיון בחייהן התערער ולספק להן תמיכה רגשית וממשית (Gottlieb 1985), וכוחן באפשרות שהן נותנות לפרט לעבד בתנאים מוגנים בעיות ומצבים שהוא מתקשה לעבד מחוץ לקבוצת השווים (Shapiro 1990). במחקר שנערך בישראל בקרב קבוצות תמיכה להורים של חיילים (Kacen & Sofer 1997), נמצא כי קבוצות אלה פועלות כדי לאפשר להורים להתמודד עם השינויים במבנה המשפחה, בתפקידם ההורי החדש וכדי להעצימם (empowerment) כך שירכשו כלים שיאפשרו להם לנקוט פעולה בקשר לבעיות שמתעוררות בין הצבא לחיילים. קסן וסופר טוענות כי הדיאלוג החדש הנוצר בין מסגרת המשפחה המצומצמת ובין המסגרת החברתית הגדולה יותר והקטנת המרחק בין הפרט לחברה, מאפשרים להורים לאזן מחדש את המערכת הרגשית שלהם ולהתמודד טוב יותר עם תפקידם החדש כהורים לחיילים.

המחקר שהובא כאן מרחיב את ראיית ההתארגנות של ההורים מעבר לפרספקטיבה של קבוצות תמיכה שמטרתן לחלוק בקרב קבוצת השווים בעיה משותפת (כגון התמכרות), מצב של משבר (כגון מחלה במשפחה) או אסון (כגון קבוצות של הורים שכולים). ייתכן שקבוצת ההורים 'שוברי הדממה' שימשה

במובנים מסוימים קבוצת תמיכה, וייתכן שאחדים מתפקידיה היו דומים לקבוצות משימה אחרות בכך ששמה לעצמה מטרת פעולה אופרטיביות.

נוסף על כל האמור עד כאן, נועד המחקר גם להאיר ולהציג תפקיד נוסף של השיח בקרב ההורים בארגון מחדש של עולם הייצוגים שלהם. כל זמן שלא חבר המידע על הקישון כמקום מזוהם ועל אימוניהם של חיילי השייטת בו עם ההכרה בסיכון הממשי לפגיעה בבריאות הבנים ובשכיחות הגבוהה של מקרי הסרטן בקרבם, לא העלו הייצוגים המשוחזרים ייצוגי זהות קונפליקטואליים. ואולם לאחר שנחשפה הפרשה בעיתונות, כשהציגה המדינה עמדה פומבית של התעלמות, לכאורה, מהבעיה והכחשתה, נוצר מתח בלתי אפשרי בין זהויות ההורים כהורים ללוחמים שדואגים לבריאות הבנים, ובין זהויותיהם ההגמוניות כאזרחי המדינה. ייצוגים קונפליקטואליים אלה קיבלו את ביטויים בשיח ההורים, והגיעו אפילו לכדי קונפליקט עם הבנים שבחרו להישאר עם הייצוגים ההגמוניים של הזדהות עם הצבא ועם היחידה, ולכדי קונפליקט פנימי בין ההורים לבין עצמם. מצב כזה עלול לפלג את הקבוצה החברתית משום שאחדים מחבריה יבחרו בזהות אחת ('שוברי הדממה') ואחרים בזהות האחרת ('שומרי הדממה').

ניתוח השיח שהתפתח בקבוצת ההורים נעשה מתוך ההנחה כי לכמת השיח (ההקשר) חשיבות רבה בכל הקשור לדרך שהייצוגים החברתיים פועלים במטרה ליצור שלמות פנימית, ובכלל זה בין ייצוגים שאינם מתאימים זה לזה אבל אינם סותרים (בן-אשר 1999). השיח המשותף של קבוצת 'שוברי הדממה' בחן רק את ההורים שהתארגנו לפעולה יחדיו, אך גם בו ניתן למצוא ביטוי לדעות שמבטאות מערך ייצוגים שאינו אחיד בקרב חברי הקבוצה. דווקא השיח הקונפליקטואלי 'המתנצח' בתוך קבוצת ההורים 'שוברי הדממה', שפעלו יחד כדי להשיג יעד משותף, הוא שארגן מחדש את שדה הייצוגים החברתיים של חברי הקבוצה, את המסגרת החברתית שלה ושמר עליה. עד חשיפת הסכנה הבריאותית בשל הצלילות בקישון, לא נדרשו ההורים לעמת בין זהויות השונות, והן התקיימו אצלם אלה לצד אלה מתוך תחושה של גאווה וללא כל תחושה של חוסר התאמה. ואולם ההורים שהתארגנו בקבוצת 'שוברי הדממה' לא יכלו להמשיך ולדבוק עוד בייצוגים ההגמוניים, ונדרשו לארגן מחדש את שדה הייצוגים בתוך זהויות השונות ובמפגש ביניהם. שינוי כזה יכול להתרחש רק בתוך קבוצה, משום שייצוגים חברתיים מטבעם נבנים רק בתוך השיח החברתי.

במפגשי ההורים אפשר להבחין בשלושת המרכיבים שזיהה מוסקוביצי (Moscovici 2001) ככאלה שמביאים לידי ביטוי את זהות הקבוצה: הגדרת גבולות הקבוצה, הגדרת היחס לקבוצות האחרות ויצירת תוכן ייחודי. במצב זה נבנתה יחד חוויית זהות משותפת שהקלה על ההורים לעמוד מול האיום החדש.

השיח בין ההורים, שהחל להיווצר לאחר שהתערער עולם הייצוגים החברתיים המובנים מאליהם, סייע לבנות את קבוצת הזהות ואפשר לפעול מתוך תחושת מסוגלות וארגון מחודש של שדה הייצוגים. חשיפה למידע חדש שהייצוגים המשוחררים נושאים עמם אינה משנה רעיונות ואינה יוצרת מהפכה מושגית, אלא מחייבת לעגן אותו בתוך מערך הייצוגים הקודם ולארגנו מחדש. תהליך זה נמשך עד שמתקבלת תחושה של יושרה פנימית או קוהרנטיות מחודשת בין הייצוגים. מבדיקה של שיח ההורים נראה כי עולם הייצוגים ההגמוניים שלהם היה משותף, וכי הם חלקו תוכן חברתי ורגשי דומה, וכן דימויים, אמונות ותחושות של הורות. תפקידם הדינמי של הייצוגים החברתיים לסייע להם לארגן מחדש את מערך הייצוגים החברתיים שלהם אל נוכח המידע החדש, בא לידי ביטוי באמצעות קבוצת משימה ספונטנית. בקבוצה זו עלו גם ייצוגי פולמוס, ובסופו של דבר הושלם תהליך החזרה לייצוגים ההגמוניים. רק במרץ 2003, לאחר שסיימה ועדת החקירה הממלכתית את עבודתה והכירה באחריות המדינה לטיפול בלוחמים שחלו ובמשפחות הלוחמים שנפטרו — רק אז יכלו ההורים המבוגרים לחזור לייצוגים ההגמוניים המשותפים לכלל החברה הישראלית.

המשמעות המיוחדת של התארגנות ההורים, מנקודת הראות של הייצוגים החברתיים, יכולה להעיד על האופי הדינמי והפונקציונלי של הייצוגים ועל הדרכים שבהן שדה הייצוגים נבנה מחדש כשהוא מעגן בתוכו את הזר, הופך אותו למוכר, ומאפשר לחברי הקבוצה לפעול לנוכח הנסיבות החדשות מתוך הרגשה של העצמה פנימית, שלמות ומסוגלות.

מקורות

- בן-אשר, ס' (1999). 'תפקידם של הייצוגים החברתיים נוכח קונפליקט בזהויות חברתיות', עבודת דוקטור, אוניברסיטת בן גוריון, באר שבע.
- טל-שיר, ע' וצ' יחזקאל (2000). 'צלילה ממארת', מוסף 7 ימים, ידיעות אחרונות, 26 במאי 2000.
- כתריאל, ת' (1999). מילות מפתח: דפוסי תרבות ותקשורת בישראל, חיפה: אוניברסיטת חיפה וזמורה-ביתן.
- סופר, ג', ל' קסן ות' שוחט (1993). 'המשפחה כ"כ"ן שיגור': המשמעות של גיוס הילד הבכור לצבא על המשפחה הישראלית בשנות השמונים והתשעים, חברה ורווחה, 13 (4), עמ' 351-366.
- צבר-בן-יהושע, נ' (עורכת) (2001). מסורות וזרמים במחקר האיכותי, תל אביב: דביר.

'שוברי הדממה'

שלום-גלעד, ע' ומ' ישראלאוילי (1999). 'הנטייה לשימור והנטייה לשילוח בקרב הורים של מתבגרים העומדים בפני גיוס לצבא: השוואה בין משפחה רגילה למשפחת משרתי הקבע', היועץ החינוכי, ח, משרד החינוך.

שמגר, מ', מ' וילצ'יק וג' רנרט (2001). ועדת החקירה בעניין ההשלכות של פעילות צבאית בנחל הקישון ומימי הסביבה על בריאותם של חיילי צה"ל שהופעלו במקום, דוח ראשון של ועדת החקירה, משרד הביטחון.

הגדת יום העצמאות לחיילי צה"ל (2002). רוח צה"ל, מפקדת קצין חינוך ונוער ראשי, עמ' 64-65.

Ben-Asher, S. & N. Goren (2006). 'Projective Identification as a Defense Mechanism when Facing the Threat of an Ecological Hazard', *Psychoanalysis, Culture & Society*, 11, pp. 17-35.

Coser, R. E. (1974). *Greedy Institutions: Patterns of Undivided Commitment*, New York: The Free Press.

Doise, W. (1990). 'Social Beliefs and Intergroup Relations: The Relevance of Some Sociological Perspectives', in: C. Fraser & G. Gaskell (eds.), *The Social Psychological Study of Widespread Beliefs*, Oxford: Clarendon Press, pp. 142-159.

Doise, W. (1993). 'Debating Social Representations', in: G. M. Breakwell & D. V. Canter (eds.), *Empirical Approaches to Social Representations*, Oxford: Clarendon Press, pp. 157-170.

Duveen, G. (2001). 'Representations, Identities, Resistance', in: K. Deaux & G. Philogene (eds.), *Representation of the Social: Bridging Theoretical Traditions*, Oxford: Blackwell.

Farr, R. (1990). 'Social Representations as Widespread Beliefs', in: C. Fraser & G. Gaskell (eds.), *The Social Psychological Study of Widespread Beliefs*, Oxford: Clarendon Press, pp. 47-65.

Gottlieb, B. H. (1985). 'Social Network and Social Support: An Overview of Research, Practice and Policy Complications', *Health Education Quarterly*, 12, pp. 22-50.

Kacen, L. & G. Sofer (1997). 'Support Groups as Social "Shock Absorbers" Period of Transition: A Case of Support Group for Parents of Soldiers in Israel', *International Social Work*, 40 (2), pp. 277-288.

Maykut, P. & R. Morehouse (1994). *Beginning Qualitative Research: A Philosophic and Practical Guide*, London: Falmer Press.

McKinlay, A., J. Potter & M. Wetherell (1993). 'Discourse, Analysis and Social

- Representations, in: G. M. Breakwell & D. V. Canter (eds.), *Empirical Approaches to Social Representations*, Oxford: Clarendon Press, pp. 134-156.
- Moscovici, S. (1961). *La Psychanalyse: Son image et son public*, Paris: Presses Universitaires de France.
- Moscovici, S. (1976). *Social Influence and Social Change*. London: Academic Press.
- Moscovici, S. (1988). 'Notes towards a Description of Social Representations', *European Journal of Social Psychology*, 18, pp. 211-250.
- Moscovici, S. (1993). 'Introductory Address', *Papers on Social Representations*, 2, pp. 160-170.
- Moscovici, S. (2001). *Social Representations: Explorations in Social Psychology*, New York: New York University Press.
- Roccas, S. & M. B. Brewer (2002). 'Social Identity Complexity', *Personality and Social Psychology Review*, 2, pp. 88-106.
- Shapiro, B. Z. (1990). 'The Social Work Group as Social Microcosm: "Frames of Reference" Revisited', *Social Work with Groups*, 13 (2), pp. 5-22.
- Wagner, W. (1995). 'Description, Explanation, and Method in Social Representation Research', *Papers on Social Representations*, 4, pp. 156-176.